ڊاڪٽر قاضي خادم

ادب ۽ روايتون

روايت پسندي Traditionalism (١) ۽ رجعت پسندي Rigidity (٢) ۾ تمام وڏو فرق آهي. ادب جي ڪيترن ۾ عام طور تي انهن ٻنهي کي هڪ ڪري سمجهيو ٿو وڃي. حالانڪ، روايتون ڪنهن به ٻوليءَ جي ادب کي ماضيءَ جي ثقافتي، تاريخي مذهبي توڙي سماجي ورثي سان روشناس ڪرائين ٿيون. ان جي برعڪس رجعت پسندي پنهنجي غير لچڪيداري، سخت ۽ ڪڏهن به نه ڦرندڙ فطرت جي ڪري ادب ۾ جمود جو باعث بنجي ٿي ۽ ادب جو سدا بهار، تازو توانو وهڪرو هڪ رڪجي ويل، سينوارڻيل ۽ بدبودار گندي پاڻيءَ جي دٻي ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو. تنهن ڪري ائين چئبو ته صحتمند روايتون ماضيءَ جو ورثو حال ڪي منتقل ڪن ٿيون ۽ ان طرح مستقبل لاءِ پڻ راهه هموار ڪن ٿيون. روايتن جي ڏس ۾ مشهور برطانوي شاعر ۽ نقاد ايذرا پائونڊ لکي ٿو:

”دنيا جي هر ٻوليءَ جو ادب روايتن جي انهن حسين پيڙين ۾ جڪڙيل نظر ايندو آهي. ٿورو ڌيان سان ڏٺو وڃي ته هر ٻوليءَ جون ڪي مخصوص روايتون نظر اينديون، جن سان ڪنهن قوم جي تاريخي، ثقافتي ۽ سماجي لاڙن جي خبر پڻ پوي ٿي.“(٣) اهوئي سبب آهي جو ڪمترن اديبن وري پنن ٻولين جي ادب جون سڀون روايتون

مختلف سببن جي ڪري اداريون ورتيون آهن . انگريزيءَ جي مشهور شاعر جيوفري چاسر پنهنجي مشهور نظم ڪنٽر بري ٽيلس (٤) ۾ هيئت جي روايت اٽليءَ جي مشهور ليکڪ گيواني بوڪيشو جي ڊيڪيمران (٥) تان کنئي آهي. بوڪيشو اهو ڪتاب الف ليلہ کان متاثر ٿي لکيو هو. اهڙي طرح چئي ته چاسر اڻ سڌي طرح عربي ۽ فارسي ادب جي هيئت جي روايت کڻي آندي آهي.

انگريزيءَ جي رومانوي شاعرن ڪي نئي ڪٿي ونو. شيلي ، بائرن ۽ ڪيٽس، يوناني روايتن کان تمام گهڻو متاثر هئا . ڪيٽس جو اوڊ ٽو گريشن ارن (٦) ۽ شيلي جو پراميٿس (٧) بائرن جو دي آئملس آف گربس (٨) ان جو بهترين ثبوت آهن . ڪولرج جو مشهور نظم Kubla Khan (٩) چين جي قبلائي خان جي روايتي ڪردار کان متاثر ٿي لکيل آهي. ٻئي طرف شيڪسپيئر ۽ وليم وردس ورٿ آهن، جن انگلستان جي تاريخي ۽ سماجي روايتن کي اڳتي وڌايو. (١٠) ٻهرئين جهونن قصن، ڪهاڻين، ڪردارن، ۽ ٻئي انگلستان جي ندين نالن ، گلن ٻوٽن کي پنهنجي شاعريءَ ۽ ڊرامن جو موضوع بنايو. پراڻين روايتن کي نئون ويس ڏيکاڻي نئين معنيٰ سان پيش ڪيائون ۽ علامت نگاري جو بنياد وڌائون، جتان بهادري، حب الوطني، پيار، نفرت، برائي، بزدلي ۽ سستي، حسد، ساڙ، ڪاهلي، گلا ۽ غيبت جهڙن بنيادي انساني قدرن جي ڏس ۾ پنهنجا فڪر پيش ڪيائون. اٽليءَ جو مشهور فلاسافر ۽ ناول نگار سر وانٽيس Cervantes وري مواد ۽ فڪر جي لحاظ کان عربي روايتن جو شائق هو. هو الف ليلہ کان ايترو ته متاثر هو جو هن پنهنجو مشهور ناول ڊان ڪونگزاٽ Don Quixote (١١) ان جي اثر هيٺ ئي لکيو.

اهڙي طرح طب جي دنيا ۾ چيني ۽ يوناني طب جي روايتن کي بنيادي حيثيت حاصل آهي. شاعري ۽ فلسفي جي دنيا ۾ عربي ۽ يوناني روايتن کي وڏي اهميت آهي. ساڳي طرح قانون جي حوالي سان هندي ۽ رومن روايتون اهميت رکن ٿيون يا جيئن پاڪستان ۽ هندستان جو قانون اڄا تائين انگريزي روايتن جو محتاج آهي. جيڪو پاڻ اڄا تائين رومن لا جي چار ۾ جڪڙيل آهي.

سنڌي ٻولي دنيا جي تهذيب يافته ٻولين مان هڪ آهي. جنهن کي پنهنجون تمام جهونيون ۽ فڪر سان مالا مال تاريخي ۽ ثقافتي روايتون آهن. سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جي پيڙهه انهن ئي روايتن تي ٻڌل آهي. انهن روايتن کي هنن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

١- تاريخي روايتون:

انهن جو واسطو سنڌ جي تاريخي پس منظر سان آهي. جنهن مطابق سنڌ هن ڌرتي تي پيدا ٿيندڙ تمام آڳاٽين تهذيبن مان هڪ آهي. جنهن جي زندگيءَ جو دارو مدار سنڌو نديءَ جي پرشڪوه وهڪري تي ٻڌل هئو. عظيم سنڌو هماليه جي ڪڇ کان عربي سمنڊ تائين وهندي هميشه هن ڌرتيءَ جي قومن کي ممتاز رکيو ۽ ان خوشحاليءَ جي ڪري وري ٻيون قومون ٻه هت حملآور ٿينديون رهيون ۽ سنڌ خوشحاليءَ سان گڏ ظلمن ۽ ڏاڍ جو دور ٻه ڏسندي رهي. تاريخي روايتون اهڙي ئي ڏاڍ ۽ ڏمر جي ڏهڪاءَ، ظالم ۽ ظلم سان نفرت، حب الوطني، انساني همدردي ۽ تصوف جهڙي عظيم فڪري ورثي جون مالڪ آهن. ان کان علاوه تاريخي طور جن ٻه قومن سنڌ تي حملو ڪيو ۽ حڪمراني ڪئي، تن جون روايتون ٻڻ سنڌي ادب ۾ شامل ٿي ويون. ان جو مثال نياز همايونيءَ جي نظم ۾ هن ريت آهي:

اج ٻہ روہا، رنی ڪوٽ منبا وچن،
اج ٻہ ڪينجهر تي ڪنگ رڙندا وتن،
ڀنيور تون مون لئہ، موهن ٻہ تون.
ڀنهنجي اجڙيل کهاڻي ٻہ تون. (۱۲)

هن نظم ۾ سنڌ جي تاريخ جو حوالو ته ملي ٿو. حالانڪہ نظم جي صنف سنڌ جي شاعريءَ ۾ ايراني اثرات جي ڪري آئي تنهنڪري اهو چئبو ته هن نظم ۾ هيئت جو واسطو ايراني روايت سان آهي. جڏهن ته مواد جو واسطو سنڌ جي تاريخي روايتن سان آهي. ساڳيءَ طرح نياز جي طويل نظم هاءِ جيجل مارئيءَ ۾ وري سنڌ جي نيم تاريخي رومانوي قصن جي ڪردارن کي علامتن طور پيش ڪيو ويو آهي: هن ۾ مارئي، سسئي، سهڻي، مومل ۽ ٻا ڳهي جا ڪردار پيش ڪيل آهن. امداد حسينيءَ جو نظم "ڪرُ مهٽو" تي نظر وجهبي ته اهو ٻہ ان زمري ۾ شامل نظر ايندو.

ڪاڪ جي جادونگر ۾،
وقت جي مومل ڀٿي سڏڪا ڀري،
زندگيءَ جي رڃ ۾،
وقت جي سسئي ڀٿي واڪا ڪري،
ڪير آهي جو ٻڌي،
وقت جا سيٺي ڀنهون ۽ ميندرا،
جنگ تي آهن ويا.
هاءِ اتان موٽي اچڻ، ڪر مهٽو. (۱۳)

هن نظم جي هيئت Form يورپ جي آزاد نظم(Blank Verse) کان متاثر آهي، يعني يورپي روايت تي ٻڌل آهي. جڏهن ته مواد، خيال توڙي ٻولي سنڌي تاريخي روايتن سان واسطو رکن ٿا.

برذو سنڌي پنهنجي نظم پٽ ڌڻي پلاري ۾ سنڌ جي تاريخي روايتن کي پيش ڪندي چوي ٿو:

تنهنجي ڪاڪ جي خاڪ اڏائي هاه پنيور جا پورا،
سنڌ جا هوت، او ڪاڪ جا راڻا اهڙي واءُ وراڻي،
نوريون ناز وساري ويٺيون، سونجهي سون سياڻي،
پيجل جي پولن ڌي اڄ جا ڪين ڌين ڪن زورا. (٣١)

ان طرح تاريخي روايتون ڪنهن نه هيئت ۾ پيش ڪري سگهجن ٿيون.

ثقافتي روايتون:

سنڌي ادب سنڌجي جهوني ثقافتي ورثي سان مالا مال آهي. اهي روايتون زندگيءَ جي سمورن شعبن سان گڏوگڏ ادب، آرٽ ۽ شاعريءَ ۾ پڻ نظر اچن ٿيون. سنڌ جي جنڊي، ڪاشي، اجرڪ، ٽوپيون ۽ گج، جهڙي طرح سنڌ جي ثقافت جي جدا جدا رنگن جي نمائندگي ڪن ٿا، تهڙيءَ طرح اهي ئي رنگ سنڌ جي ادب ۽ شاعريءَ ۾ به رنگ پريندا نظر اچن ٿا. سنڌ جي ثقافتي رنگن سان پرپور روايتون سنڌي شاعريءَ جي جان آهن. سنڌ جا نيم تاريخي داستان ۽ انهن جون علامتي ڪهاڻيون ۽ ڪردار، جن ۾ مارئي جي حب الوطني، مومل جي بي پناهه محبت، سسئيءَ جي جدوجهد ۽ نوريءَ جي ناز جون روايتون اڄ سوڌو سنڌي شاعريءَ جي جان آهن. اڄ به سنڌيءَ جا عظيم شاعر انهن ئي ڪردارن جي وسيلي پنهنجي جذبات جو اظهار ڪن ٿا ۽ سنڌ جي ثقافت جي حفاظت پيا ڪن. انهن روايتن جو اثر اڄ به ايترونئي پرپور آهي، جيترو سمن ۽ سومرن جي دور ۾ هئو. ان جي اثر جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو

تہ فارسي اثرات هيئت کي، شاعريءَ ۾ بہ مواد توڙي فڪر ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان انهن روايتن جا اثر ملن ٿا. مثال طور ڪشنچند جو نظم:

الله جهري ۾ شال غريبن جي جهوپڙي. (١٥)

يا حيدر بخش جتوئي جو نظم:

"ٻلي آئين جي آئين درياه شاهہ." (١٦)

انهن جو ٻي مثال وٺو، ڪيئن نہ سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ جو نقشو چٽيو اٿن. هن هند هيئت ۾ فارسي روايتن کي بحال رکيو ويو آهي، ليڪن مواد ۾ سنڌي روايتن جو بيان آهي. ان قسم جا ڪيترا نظم ۽ غزل آهن، جن جي هيئت تہ فارسي شاعريءَ جي اصولن تي ٻڌل آهي، ليڪن انهن جو فڪر ۽ مواد توڙي ٻولي نج سنڌي ثقافتي روايتن تي ٻڌل آهي. ٻردي سنڌي جو هي قصيدو ٻي ڏسو جيڪو عربي ادب جي روايتي صنف آهي، ليڪن ڪيئن نہ هن ان کي سنڌي ڪري پيش ڪيو آهي.

ٻرور رک آباد هميشه سهڻي ساهہ سيباڻي، سنڌ سهائي،
حسن حقيقي جنهن ۾ جائي، قائم ٻر ٻرائي، سنڌ سهائي،

صبح سوير جاڳن هاري، ريڍر، ميهر، ٻا ڳيا،
سنڌ ڪناري چڙو چونگاري، ٻاڪ ٻڌن جا جاڳيا،
سبز ٻنن تي ريجهہ رهاڻيون، روز اچي ڪن ساڳيا،
ڪو ٿو ٻين وڃائي جهومي، ڪنهن کي سينڌ سيباڻي. (١٧)

تنوير عباسي سنڌ جو عڪس پيش ڪندي هن نظم ۾ چوي ٿو:

هو رڻي اڏائي رستن تي.
هو ڳوٺن ڏي ڏڻ موٽن ٿا. (١٨)

فارسي بحر وزن تي ٻڌل هن نظم جي هڪ هڪ بند ۾ سنڌ

جي سونهن ۽ سگهند سمايل آهي، سنڌ ڌرتيءَ جا رنگ پکڙيل آهن.

امداد جو هائيڪو جنهن کي هو نيڙوءَ جو نالو ڏي ٿو. جپان جي شاعريءَ جي هن مشهور ۽ اهم صنف جي هيئت ته هن قبول ڪئي آهي، پر خيال ۽ موضوع جي لحاظ کان ان ۾ سنڌ جي ڌرتيءَ جي سگهند ٿي ملندي:

اڱڻ اداس اڪيلو نم،
اکين ۾ لهي آئي،
نيڙوءَ جي ٽم ٽم.

هن نيڙوءَ ۾ اڱڻ، نم، نيڙو (هڪ قطار ۾ بيٺل ٽي تارا) ذهن تي سنڌي ڳوٺ جي رات جي تصوير اڀارن ٿا.

هينئڙي اڇنم هول،
اڇي وڃي ته اڇي وڃي،
ٻچي ونئي ڪيرول.
چمڪيو ٻئي چوڏهين جو چنڊ،
ڪنجهي جي ولي ۾ ڏٺي،
مرڪي ڪير ملائي ڪنڊ. (١٩)

هنن جي ٻولي توڙي مواد سنڌي آهي، نه صرف ايترو پر جهاني هائيڪو جي اصولن پٽاندڙ قدرتي ماحول ۽ موسم توڙي محبت جو ذڪر به ڪاميابيءَ سان ڪيل آهي. هن ڏس ۾ تنوير جي هائيڪن تي نظر وجهبي ته اهي به نج سنڌي لڳندا.

سارا ماڻهو سون،
سنڌ جي ماڻهوءَ مٽل،

آهي ڪٿ ۾ ڪونہ .
ڪنهن جو چوريو چنگ ،
۽ چرڪي آواز ڪان ،
اڏري ويو هو ڪنگ . (٢٠)

رڻ تي رم جهم ۽ شيخ اياز جا هائيڪا ۾ سنڌي روايتن کي پيش ڪندا نظر اچن ٿا .

چڙن پڙاڏا ،
اوليڙا اڳني ويا ،
لڪ لنگهي آڏا .
ٽريلون ٽڙو هٽن ،
لهرين متان هنج ٿا ،
جهٽن سواري ڪن .
ناهي رات اماس ،
پرياتي تاري ڏنو ،
وشو متان وشواس . (٢١)

مذهبي روايتون:

سنڌ جي ادب ۽ شاعريءَ تي مذهب جو تمام گهرو اثر رهيو آهي . حالانڪ سنڌ ۾ هندو ۽ مسلمان گڏوگڏ رهندا هئا، تڏهن ۾ ٻنهي جي لکڻين ۾ جدا جدا مذهبي اثرات نظر ايندا . مسلمانن جي لکڻين ۾ اسلامي مذهبي روايتن جو وڏو خيال رکيو ويو آهي . ان ڏس ۾ عربي شاعريءَ جي ڪيترين ئي روايتن کي بحال رکيو ويو آهي . خاص ڪري مولود ، مناجات، منقبت کي تہ سنڌ ۾ جڻ تہ تاريخي ۽ ثقافتي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي . عربيءَ جي روايتن ۾ سنڌي روايتون اهڙيءَ طرح ملي ويون آهن، جو اهي نہ

سنڌي ٿيون لڳن . مخدوم عبدالرئوف ڀٽيءَ جي هن مولود ۾ ڏسو ته ڪيئن سنڌ جو ثقافتي ۽ تاريخي رنگ ڀريل آهي .

منارا مير مرسل جا، ڏسان شل ڏيهه سڀ ڏوري،
هلي هالا، مٽيان ميسا، انڙپور ڪي ڇڏيان اوري. (٢٢)

سنڌ جي آخري حڪمران ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مناجات هن ڏس ۾ وڏي اهميت رکي ٿي. جنهن ۾ ٻوليءَ جي سونهن ۽ تز بيهڪ سان گڏ بلڪل نج سنڌي انداز ۾ پاڻ سڳورن کي ياد ڪيل آهي :

”يلا ڄام، هن غلام، سندو سوال سڻج تون .“ (٢٣)

هت پاڻ سڳورن لاءِ ڄام جو لفظ ڪتب آندو ويو آهي، جيڪو سنڌ جي سمن حڪمرانن لاءِ استعمال ٿيندو هو. اهڙي طرح سنڌي ادب ۾ مذهب جون به تمام پختيون روايتون نظر اچن ٿيون .

سماجي روايتون :

سنڌ جي شاعرن ۽ اديبن سنڌ جون سماجي روايتون به پنهنجي خيالن کي پيش ڪرڻ لاءِ ڪتب آنديون آهن. سنڌ جا ڏنڌا، هنر، ذاتيون، نالا، شهر، ڳوٺ، گل ٻوٽا، مرڻي پرڻي جون رسمون ۽ ٽوٽا ٽيٽا پير فقير، شاهه، ولي الله، انهن جي روايتن جو به سنڌي ادب تي تمام وڏو اثر آهي. خاص ڪري نقلي پيرن ۽ فقيرن توڙي ڏاڍن زميندارن ۽ جاگيردارن جي روايتي ڪردارن کي ته سنڌي ادب توڙي شاعريءَ ۾ تمام گهڻو پيش ڪيو ويو آهي. بلڪ جديد ادب جو وڏو حصو اهڙن ئي ڪردارن جي ڪڌن ڪرتوتن کي آشڪار ڪرڻ ۽ ننڌڻ تي ٻڌل آهي. ان سان گڏوگڏ سماج جي اخلاقي روايتن کي پڻ ادب ۽ آرٽ ۾ وڏي حيثيت حاصل آهي. اهي چڻ ته سنڌي معاشري

جي عڪسبنديءَ لاءِ اڻ ترآهن. اهي روايتون ئي آهن جيڪي سنڌ ۽ سنڌ واسين کي دنيا سان متعارف ڪرائن ٿيون.

بنيادي انساني قدرن جي حوالي سان پڻ سنڌ جي شاعريءَ تي وڏي بحث ڪرڻ جي گنجائش آهي. هن حوالي سان ادبي روايتن کي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

فڪري روايتون:

انهن ۾ سڀ کان اهم فڪري روايتون آهن. هنن روايتن جو واسطو فڪر يا سوچ سان آهي. جيئن ته هر قوم کي پنهنجون مخصوص فڪري روايتون هونديون آهن، جيڪي ان قوم جي ادب ۽ آرٽ سان واضح طور تي وانجهيل نظر اينديون آهن. انهن جو بنياد اهي تاريخي حقائق ۽ مخصوص جاگرافيائي توڙي ثقافتي حالتون هونديون آهن، جن جي ڪري اهي قومون ڪنهن خاص تشخص جون مالڪ بڻجنديون آهن.

سنڌ بنيادي طرح هڪ زرعي ملڪ آهي، تنهنڪري ان جا مسئلا ۽ اهڃاڻ آهن. ان تي اوائل کان ئي بادشاهن، اميرن، جاگيردارن، وڏيرن ۽ پيرن فقيرن جو غلبو رهيو آهي. تنهنڪري بنيادي سنڌي فڪر جون روايتون به اهڙن ئي موضوعن تي ٻڌل آهن.

هاڪ و هندو هاڪڙو، پڄندي پنڌ اروڙ،
بيهه مڇي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوڪڙي. (٣٢)

هن ۾ سنڌ جي ندي، اروڙ جو تاريخي شهر، مڇيون ۽ لوڙهه، جيڪي سنڌ جي ندين ڍنڍن ۾ عام جام ٿيندا آهن، تن جو ذڪر ڪيل آهي. ڌارين جي تسلط کان آزادي حاصل ڪرڻ سان گڏ سنڌ جي بنيادي صوفيانه فطرت ۽ سوچ جون روايتون پڻ اوائلي وقت کان وٺي موجوده دور تائين سنڌ جي ادب ۽ شاعريءَ ۾ ظاهر ظهور نظر اينديون.

ان سان گڏ وري مذهبي رايتن جا خيال سنڌي ادب تي ڇٽا نظر ايندا . يعني اتي صرف خيال جون روايتون ڌاريون آهن، ليڪن هيئت توڙي مواد واريون روايتون سنڌي آهن . خاص ڪري مذهبي بيت وغيره هن زمري ۾ اچي وڃن ٿا.

١- مواد (Matter)واريون روايتون: هنن ۾ اهي روايتون شامل آهن جن جو واسطو مواد سان آهي اهي روايتون نه سنڌي ۽ آهن نه مختلف ٻولين ۽ ادب کان مستعار ورتل ئي آهن . ليڪن سنڌي اديبن انهن کي پنهنجن لفظن ۾ پنهنجن شاعرانه گهاڙيٽن ۾ پيش ڪيو آهي . مثلاً سينگار جي شاعري ۾ هندي روايتون ملن ٿيون. ليڪن سنڌي شاعرن مواد ۾ ته اهي هندي روايتون قائم رکيون آهن، ليڪن خيال ۽ هيئت ۾ سنڌي روايتن تي هلندا رهيا. تنهنڪري اڄ اها شاعري جڻ ته نج سنڌي شاعريءَ جو روپ وٺي بيٺي آهي . هن قسم جي روايتن ۾ تاريخي ، مذهبي ، ثقافتي توڙي سماجي موضوع شامل آهن .

٢- هيئت (Form) جون روايتون - هر ٻوليءَ کي هيئت جون پنهنجون روايتون هونديون آهن . انگريزيءَ ۾ سانيٽ، فري ورس ۽ بلينڪ ورس، ته جپان ۾ هائيڪو ، فرانس ۾ ترائيل، عربيءَ ۾ قصيدو ۽ هجو، فارسيءَ ۾ غزل، رباعي ۽ نظم، هنديءَ ۾ دوهو ۽ سورٺو ۽ سنڌيءَ ۾ بيت وائي ۽ ڪافيءَ جون روايتون آهن . نج سنڌي شاعري هميشه کان انهن نئي روايتن تي ٻڌل رهي آهي . ٻوءِ چاهي ٻيون روايتون بدليل نئي ڇو نه هجن. ٻر سنڌي اديبن ۽ شاعرن ٻين ملڪن جي هيئت جي روايتن مان ٻه وڏو فائدو ورتو آهي. شعر ۾ غزل، قصيدو، رباعي، مولود ۽ مرثين، نظم ۽ هائيڪو کي

سنڌي ٻوليءَ جي مواد توڙي خيال جي روايتن سان هم آهنگ ڪري پيش ڪيو اٿن . نثر ۾ مختصر ڪهاڻي، ناول، ڊرامه ۽ مضمون جي هيئتن کي پنهنجي تاريخ ، ثقافت، مذهب ۽ سماج جي روايتن کي پيش ڪرڻ لاءِ ڪاميابيءَ سان استعمال ڪيو اٿن .

هن وضاحتن ۽ تعريفن جي روشنيءَ ۾ اها ڳالهه ثابت ٿئي ٿي تہ پنهنجن مخصوص روايتن کي مثال بنائي جيڪو ادبي فن پارو تخليق ڪيو وڃي ٿو اهو ئي اسرتا حاصل ڪري ٿو ۽ وقت گذرڻ سان ڪلاسڪ جي حيثيت کي پهچي ٿو. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ئي مثال وٺو. هو پنهنجي ڪلام جي ڪري سنڌ جي شناخت بنجي چڪو آهي. جيڪڏهن شاهه جي ڪلام تي غور ڪبو تہ هن جي اهميت جا سبب بہ معلوم ٿي ويندا . هن جي ڪلام ۾ سنڌ جون جهونيون ڪهاڻيون ، تمثيلي طور پيش ڪيل نظر اينديون. جيڪي سنڌ جي تاريخ ، تهذيب ۽ تمدن توڙي ريتن رسمن، عادتن ۽ اندازن جي ڀرپور نمائندگي ڪن ٿيون. شاهه جي ڪلام ۾ سنڌ جي مخصوص فڪري روايتن جي ڀرپور نمائندگي نظر ايندي .

ٻئي طرف شاهه بيت جي صنف کي جيڪا دوهي ۽ سورٺي تي ٻڌل آهي، پنهنجي فڪر ۽ شعر جي پيشڪش لاءِ چونڊيو. تنهن ڪري ائين چئبو تہ شاهه هيئت جي لحاظ کان بيت ۽ وائيءَ جي صورت ۾ سنڌي هيئت جي روايتن کي قبول ڪيو ۽ مروج ڪرڻ ۾ مدد ڪيائين . سندن بيت مذهب ۽ اخلاقيات جو پيغام بہ ڏين ٿا ۽ ان ۾ عربي ۽ فارسيءَ جا مقولا توڙي متون بہ ڏنل آهن . نہ صرف ايترو پر پنهنجن بيتن کي آيتن ڪونڻ ۽ انهن ۾ قرآن جون آيتون

ڪتب آڻڻ ڪري ڏسبو تہ ھن خيال توڙي مواد جي ڏارين روايتن کي بہ قبول ڪيو آھي. ليڪن سندس شاعريءَ جو وڏو حصو سنڌ جي تھذيبي روايتن توڙي سماجي ڪار ڪرتن، رسم و رواج ۽ حالات کي پيش ڪري ٿو. جنھن لاءِ ھو نہ سنڌي خيال ۽ نہ سنڌي ھيئت استعمال ڪري ٿو. ان سان گڏ انساني قدرن جي آفاقي حيثيت ۽ انھن جي مجموعي پيغام کي بہ پنھنجي ڪلام ۾ جڳھہ ڏي ٿو، جنھنڪري ھن جو ڪلام ھر دور ۾ نئون، سبق آموز ۽ اڻ نر حيثيت جو محسوس ٿو ٿئي.

شاھہ صاحب کان پوءِ وارن شاعرن جو مطالعو ڪرڻ سان اھا ڳالھہ صاف طرح ظاھر ٿي وڃي ٿي تہ ھر شاعر جدا جدا روايتن کي ڪٿي اڳتي وڌايو آھي. ڪنھن صرف خيال جي حد تائين سنڌي روايتن جي پوئواري ڪئي آھي تہ ڪنھن مواد جي حيثيت سان سنڌي خيال جي روايت کي برقرار رکيو آھي. پوءِ ھيئت ھن آزاد نظم، ھائيڪو، سانيٽ، ترائيل يا غزل واري نئي رکي آھي. اھڙي طرح ھو ماضيءَ جو رشتو حال سان جوڙيندا رھيا آھن. روايتن کي زنده رکڻ نئي ترقي پسندي آھي. ان ڪري جو ڪابہ تھذيب ڪوبہ تمدن بلڪہ ڪوبہ معاشرو پنھنجي ماضيءَ کان الڳ رھي نہ فڪري ترقي ڪري سگھي ٿو ۽ نہ نئي مادي ترقيءَ جا اڻ ڪت فائدا حاصل ڪري سگھي ٿو.

انھن مڙني حقيقتن سان گڏ ڪوبہ شاعر يا اديب پنھنجي دور ۽ وقت جي تقاضائن کي نظرانداز ڪري، ڪڏھن بہ زنده جاويد ادب تخليق نہ ٿو ڪري سگھي. ادب ۾ وطن جي مٽيءَ جي سڳنڌ بہ ھجڻ لازمي آھي تہ وڌندڙ وقت سان قدم قدم ۾ ملائي ھلڻ بہ انتھائي ضروري آھي. ان طرح نئي ادب جي جامع پيغام مان ڪو سبق حاصل ڪري سگھجي ٿو.

حوالا

1. Traditions - opinion - belief - Principles of Art banded down from the past. Traditional, that has been accepted by Tradition (Oxford Dictionary).
2. Rigid: Hard-Unbending-Strict, Unflexible (Ox. Dic).
3. Ezra Pound: Literary Essays. Faber and Faber, 3 Queens Sq. London 1954 pp. 91.
4. Geoffery Chaucer-Fifteen Poets. The English Library, Oxford Un. Press 1965 pp. 1-39.
5. Gavani Boccassio: Decamoran-Penguine Classics Harmonds Worth London 1943.
6. John Keats: Fifteen Poets pp. 358
7. Percy Bysshe Shelley: ,, pp. 344
8. George Gordon Byron: ,, pp. 310
9. Samual Taylor Colridge: ,, pp. 275
10. Fifteen Poets: pp. 69 and 221
11. Cervantes - Don Quixote: Penguine Books London 1962.

١٢- نياز همايوني- ڌرتيءَ جا گيت- تخليق پبليڪيشن حيدرآباد سنڌ، ١٩٧٧ صفحو ٨٠.

١٣- امداد حسيني- امداد آهي اول- سنڌي ايڪيڊمي- ٣٧٣ صدر حيدرآباد، ١٩٧٦ - صفحو ١١٣.

١٤- ٻردو سنڌي- اڪيون ميگهه ملهار- سنگت پبليڪيشن نوابشاهه، ١٩٦١ صفحو ٧٣.

١٥- ڪشنچند عزيز- سمر ماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ڪراچي- ١٩٥٥ صفحو ٧.

١٦- حيدر بخش جتوئي- تہ ماهي مهراڻ- صفحو ٥١

١٧- ٻردو سنڌي- اڪيون ميگهه ملهار- صفحو ٥١.

١٨- تنوير عباسي- سج ترِيءَ هيٺان- نذر سنز (لميٽيڊ) ڪوٽڙي والا

چيمبرس حيدرآباد - ١٩٧٧ صفحو ١٧.

١٩- امداد حسيني - امداد آهي رول - صفحو ٣٥

٢٠- تنوير عباسي - سج تريءَ هيٺان - صفحو ١٧

٢١- شيخ اياز - رڻ تي رم جهم - نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد ١٩٨٦ صفحو ١٣١

٢٢- سنڌي ادبي تاريخ ڀاڱو پهريون - مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد.

٢٣- ميان سرفراز ڪلهوڙو - ٽه ماهي مهراڻ ٢-١٩٥٥ - صفحو ٧

٢٤- خانبهادر محمد صديق ميمڻ - سنڌي ادبي تاريخ - مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد.